

УДК 343.84:(323.3+330.34)

Любич О. А.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

АЛЬТЕРНАТИВНІ ПОКАРАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ (СТВОРЕННЯ АРЕШТАНТСЬКИХ РОТ)

Дослідження присвячено розгляду основних етапів становлення системи кримінального покарання в призмі кримінального законодавства Російської імперії ХІХ ст.

Здійснено детальний аналіз визначень поняття альтернативних видів покарань у кримінальному праві Російської імперії в ХІХ столітті. Особливу увагу приділено аналізу і зіставленню альтернативних покарань, їх місця в ієрархії покарань, а також каральним складовим альтернативних покарань.

Розкрито особливості призначення і виконання кримінального покарання у вигляді направлення до виправних арештантських рот цивільного відомства в Російській імперії. Зазначено, що це було досить суворе покарання. Одночасно мало місце подібне його регулювання як у кримінальному, так і в кримінально-виконавчому законодавстві, що певним чином покращувало правові гарантії арештантів.

Ключові слова: покарання, кримінальна політика, види покарань, гуманізм кримінального покарання.

Актуальність теми дослідження. Сучасний напрямок розвитку пенітенціарної системи України передбачає широке використання альтернативних покарань. Політика у сфері призначення та виконання кримінальних покарань здійснюється за двома основними напрямками. По-перше, розширюється коло злочинів, за які накладають альтернативні покарання. По-друге, впроваджуються нові види покарань, не пов'язані з ізоляцією засудженого, та такі, що дають можливість йому бути корисним суспільству. Тема є актуальною тому, що історичний досвід минулого забезпечує можливість різноманітного наслідування ідей, думок, процесу діяльності соціальних інституцій тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіка тюремного законодавства та окремі аспекти альтернативних видів покарань аналізувалися відомими дореволюційними фахівцями-тюрмознавцями: Александровським Ю. В., Альбіцьким О. та Ширгеном А., Мокринським С. П., Муравйовим М. В., Нікітиним В. М., Пасеком О. В., Піонтковським О. О., Тальбергом Д., Філіповим М. А. Певну цінність для дослідників становлять робо-

ти авторів, які мали багатий досвід практичної роботи в тюремному відомстві: Галкіна-Враського М. М., Гогеля С. К., Країнського Д. В., Лучинського Н. Ф., Саломона О. П., Фельдштейна Г. С., Шрейтерфельдта К. Особливої уваги заслуговує публікація в 1998 р. «Хрестоматії з історії пенітенціарної системи України», упорядкованої Радовим Г. О. та Різником І. І., де перший том (частини 1 і 2) присвячений періоду історії з 911 по 1917 рр.

Формулювання мети статті. Основна мета статті полягає в комплексному вивченні розвитку системи альтернативних видів покарань у Російській імперії ХІХ ст., з'ясування особливостей цього процесу на прикладі арештантських рот цивільного відомства. Для реалізації цієї мети поставлені такі завдання: визначити поняття системи альтернативних покарань у зазначений період, установ, пов'язаних з позбавленням волі; з'ясувати особливості розвитку арештантських рот цивільного відомства в ХІХ ст.; вивчити особливості функціонування арештантських рот цивільного відомства; вивчити умови утримання арештантів у арештантських ротах; розкрити організаційно-правові основи діяльності арештантських рот цивільного відомства в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Ініціатива зі створення арештантських рот як альтернативи засланню на каторгу належала майбутньому російському імператору, великому князю Миколі Павловичу. За його пропозицією від 3 (15) червня 1823 року було затверджено «Положение для образования крепостных арестантов в крепостях Динабурге и Бобруйске в арестантские роты». Згідно з цим документом арештантські роти перебували у завідуванні фортечних командирів, а управлялись плац-майорами на правах батальйонних командирів. Адміністративний корпус складався за штатом з 4 офіцерів, фельдфебеля, 16 унтер-офіцерів, барабанщика, писаря, цирульника і 4 денщиків, які всі призначались з чинів корпусу внутрішньої варті. Загалом за час царювання Олександра І у різних місцевостях імперії було створено 22 фортечні арештантські роти, що поділялись на військово-арештантські, які комплектувались із засуджених злочинців і волющог військового відомства, і арештантські роти цивільного відомства. Після того як Микола Павлович став імператором кількість арештантських рот у Російській імперії значно зросла. 21 лютого 1834 р. було опубліковане нове «Поло-

жение об арестантских ротах Инженерного ведомства в крепостях». Цим положенням проголосили створення 43 арештантських рот військово-інженерного відомства. У 1838 році було вже 55 арештантських рот. До постійного складу цих рот належали: командир, 4 молодших офіцери, фельдфебель, 16 унтер-офіцерів і барабанщик; перемінний склад складався з арештантів, яких за штатним розрахунком мало бути по 120 осіб на кожну роту. Роти було поділено на відділення, в які арештанти підбирались згідно з «рівному приговору засудження»; офіцери, яких відправляли відбувати покарання у цих ротах, не становили винятку [1, с. 101]. Відповідно до зауважень очевидців тих подій зростання кількості арештантських рот у часи правління Миколи I пояснюється таким чином: «Возникновением своим эта карательная мера особенно была обязана жалобам местных начальств Сибири на неудовлетворительное положение ссылки ввиду огромного, постоянно увеличивавшегося количества ссылаемых» [1, с. 129]. Ці скарги привели до прагнення скасувати зовсім або дещо зменшити кількість людей, яких відправляли на заслання. Міністр внутрішніх справ гр. Блудов радив замінити заслання до Сибіру – арештантськими ротами. Уже в 1825 році кріпосних каторжних арештантів почали об'єднувати в роти з підпорядкуванням їх військовій дисципліні (Положення 26 вересня 1826 р.). У 1827 році подібні військові роти було поділено на роти інженерного і морського відомств, запропоновано облаштувати в губернських містах арештантські роти цивільного відомства, були сподівання, що завдяки цим заходам зменшаться витрати на пересилку арештантів до Сибіру та це допоможе розвитку губернських міст, завдяки безкоштовній підневільній праці арештантів.

Перші арештантські роти цивільного відомства було відкрито в Новгороді та Пскові. У 1828 році було вирішено усіх, хто отримав вирок «заслання», але був придатним для виконання робіт, утримувати в арештантських ротах. У 1830 р. було відкрито ще вісім рот, на українських землях вони були сформовані в Одесі, Києві, Херсоні, Миколаєві та Катеринославі.

В арештантські роти ув'язнювали: волоцюг, осіб, які отримали вирок до заслання за незначні правопорушення, не покарані «рукою ката», та за тяжкі злочини представників привілейованих

станів. У одній з таких арештантських рот відбував покарання майбутній письменник Достоєвський Ф. М. Своє перебування у ній він описав у книзі «Записки из мертвого дома». Термін утримання був визначеним тільки для волоцюг, інші засуджені вважались «всегдашними»; незважаючи на це, останні, після 10-річного ув'язнення переводились у розряд термінових на 5 років, а потім у військово-робітничі роти, непридатні до роботи залишались у ротах 10 років, а потім їх звільняли (наприклад: десятирічний термін перебування в арештантській роті українського поета Шевченка Т. Г.). Склад рот не обмежувався тільки військовими арештантами, а був дуже різноманітним, пояснюється це тим, що у суспільстві у той час домінували утилітарні погляди на працю засуджених. Причиною строкатості арештантських рот була відсутність будь-якої системи в групуванні осіб, які відбували покарання: поряд з дорослими і навіть людьми похилого віку утримувалися неповнолітні; поряд з кримінальними злочинцями працювали військовополонені. На арештантів розповсюджувалась військова дисципліна, їх використовували на громадських роботах: мощення вулиць, риття каналів, спорудження мостів і т. ін., за що отримували незначне винагородження.

У 1845 році було розроблено загальне положення про арештантські роти цивільного відомства відповідно до укладення про покарання: кримінальні та виправні. Автори укладення, залишивши військовий режим арештантських рот, зробили їх терміновими і надали їм значення вищого виправного покарання для осіб, не звільнених від тілесних покарань та заслання до Сибіру, для осіб привілейованих станів [2]. У 1849 році в Києві за ініціативою майора Тілло на ділянці землі площею 2 десятини (тепер бульвар Шевченка Т.) було збудовано велику трьохповерхову будівлю для арештантської роти, розрахованої на 600 чоловік. Туди саджали на строк до 20 років як засуджених до заслання до Сибіру за незначні правопорушення, так і тих, хто належав до привілейованих станів і отримував термін покарання за тяжкі злочини, а також волоцюги, засуджені на строк від 2 до 4 років. Там панувала сувора армійська дисципліна, арештантів використовували на зовнішніх (загальноміських) роботах – прокладання вулиць, риття траншей, будівництво мостів, оплата за виконану

роботу не передбачалась. З 1858 р. у зв'язку з надмірною кількістю засуджених у арештантських ротах знову почали застосовувати заслання до Сибіру. Арештантські роти цивільного відомства до 1863 р. були у віданні Головного управління шляхів сполучень і публічних будівель, а з 1864 р. були передані у підпорядкування губернаторам. У 1865 році кількість арештантських рот у Російській імперії досягла 32 [3, с. 416].

У 1867 р. арештантські роти інженерного відомства було замінено військово-виправними ротами, а цивільного з 1870 р. – виправними арештантськими відділеннями, без військової дисципліни, з роботами всередині тюрми, на термін покарання від 1 до 4 років, з оплатою праці з розрахунку 3/10 від заробленого. Арештанти київського відділення працювали в ткацькій, пошивній, слюсарській майстернях, у майстерні з виготовлення чобіт, у ковальні, що розташовувались на першому поверсі будівлі. Замовлення отримували як від державних установ, так і від приватних осіб усіх станів. У 1895 році, наприклад, на 50 ткацьких станках арештантами було виготовлено 182 тисячі аршинів полотна різних сортів для шиття форменого одягу для усіх тюрем Київської губернії и для відправки на Сахалін, а також 10 тисяч пар арештантських тифель. Зіткані в київській арештантській роті полотна за якістю не поступались фабричним. У пошивній майстерні виготовлявся одяг для вихованців Володимирівського кадетського корпусу, а також для нижніх чинів київської поліції та пожежної команди. Інші майстерні були невеликими, але незважаючи на це приносили непоганий прибуток. Частина арештантів була задіяна на господарських роботах: приготування їжі, прання білизни, ремонт одягу тощо. З великим бажанням арештанти працювали на так званих арештантських городах – орендованій відділенням міській землі площею 6,5 десятин, що була розташована на березу річки Либідь. За національністю засуджені арештантського відділення в 1897 році поділялись таким чином: українці – 205, росіяни – 35, євреї – 31, поляки – 9, татари – 9, цигани – 2, німці – 1. Враховуючи це, і відбувались тут часті бесіди зі священниками на моральні теми, а по святах читались лекції загальноосвітнього і релігійного характеру. Велика роль у цьому належала церкві Святих Бориса і Гліба, яка діяла на тре-

тому поверсі арештантського відділення, відома тоді під назвою «Комітетська», що була там відкрита ще у 1850 році майором Тілло за наказом київського генерал-губернатора Бібікова Д. Г. Тодішній київський митрополит Філарет надав усе необхідне для її облаштування: іконостас, богослужбові книги, декілька комплектів одягу для священиків і дияконів, дзвони, що належали раніше його домовій (хрестовій) церкві. Після відкриття та освячення церкви її перший староста й одночасно командир арештантських рот, майор Чернилевський-Сокол С. П., піклуючись про її майбутнє, домігся від керівництва дозволу про допуск до церкви під час богослужінь «вільних» людей, виключивши можливість їх спілкування із засудженими. Завдяки пожертвуванням киян стало можливим розширити згодом приміщення, замінити іконостас, облаштувати хори для розміщення там арештантів і встановити на церкві невеликий купол [3, с. 412].

Але навіть існування такого святого місця не могло вплинути на бажання місцевих мешканців позбутися арештантського відділення, що розташовувалось у середмісті Києва. Непримітна будівля, постійний сморід, що був наслідком відходів життєдіяльності та виробництва арештантів, які виливали прямо на вулицю (до підключення відділення у 1896 р. до міської каналізації), поява арештантів на вулицях для виконання робіт – все це не давало можливості розвиватися цій частині міста. Домовласники вимагали перенести арештантське відділення за межі міста, а на його місці відкрити комерційне училище або політехнічний інститут. Влада розглядала питання переведення арештантського відділення з Києва до Катеринослава, але рішення з цього питання так і не було прийняте [4]. Відповідно до кримінального укладення 1903 року виправним арештантським відділенням відповідав «виправний будинок». З тим, щоб зайняти роботою усіх арештантів, чисельність яких у різні роки коливалась від 303 до 600 чоловік, у 1906 році поряд з уже існуючим було побудовано нову трьохповерхову будівлю для розміщення у ньому майстерень. Обговорювалось питання будівництва цегляного заводу.

Незважаючи на досить вдалу комерційну діяльність відділення, скарбниця відпускала на утримання одного арештанта в середньому 5,36 коп. на добу, що було значно менше, ніж у тюремній

фортеці. Щоденно кожен арештант відділення отримував по 2,5 фунтів хліба, у м'ясні дні (неділя, вівторок, четвер) в обід – по 0,5 фунти яловичини в борщі, у понеділок і суботу – борщ, у середу і п'ятницю – пісний борщ, а на вечерю у всі дні тижня – невелику порцію каші з салом або соняшниковою олією. У дні постів їжа була ще скромнішою, а у святкові – покращеною. Для арештантів-євреїв працювала окрема кухня. Лікарні у відділенні не було. Хворих арештантів з незначними хворобами розміщували до окремої камери, що мала назву «околоток», а важкохворих відправляли до лікарні Лук'янівської тюремної фортеці або до Кирилівського богоугодного закладу [5, с. 54].

Згідно з фортечним положенням один конвоїр був на десять арештантів. Під час робіт конвоїри ставали навколо засуджених колом-ланцюгом. Фортечні арештантські роти інженерного відомства дуже часто ставали «академіями» професійних злочинців. Якщо солдат протягом року відбував покарання в арештантській роті, він вважався вже людиною пропащою, назавжди втраченою для військової служби. Між арештантами існували різні ступені ієрархії: були просто арештанти, були каторжники і архікаторжники. Щоб отримати останнє звання, потрібно було скоїти багато тяжких злочинів, винести всі види покарань, причому потрібно було належати до розряду «всегдашних» або безстрокових арештантів.

«Каторжна робота у фортецях» – поняття дуже страшне на папері, а насправді ж час перебування у фортеці вважався засудженими найкращим періодом перебування в неволі. Арештант непогано харчувався, мав власне ліжко, майже не залучався до виконання тяжких робіт. У непогоду і взимку арештантів не виводили на роботи, під час свят також, незважаючи на те, що у положенні про арештантські роти сказано, що для арештантів немає свят, але на практиці ця стаття була недійсною. По-перше, тому що у святкові дні ніякі роботи не виконувались взагалі, арештанти не були самостійними робітниками, а тільки допомагали вільнонайманім; і, по-друге, тому що потрібно ж було надавати відпочинок обер- і унтер-офіцерам, які служили при ротах і без присутності яких ніякі роботи не виконувались.

Дуже багато в арештантських ротах було «Іванів Непам'ятаючих». Це були різні злочинці, які після того, як їх арештували, поча-

ли прикидатись несповна розуму, волоцюгами, які нічого не пам'ятають. Цивільні суди зазвичай виносили вирок таким особам з перебуванням у арештантських ротах протягом визначеного терміну. Арештантів без пам'яті зараховувати під номерами: Іван Непам'ятаючий № 1, № 2 і т. ін. Непогано жилося арештантам у арештантських ротах. Ночами вони збирались у «клубах», тобто в окремих камерах, де грали в азартні ігри, пили спиртне, зрозуміло, під охороною підкуплених унтер-офіцерів або фельдфебелів. Унтер-офіцери арештантських рот не дуже прагнули сваритись із засудженими, тому що на кожному кроці могли отримати удар ножем. А до такого заходу арештанти часто прибігали, особливо напередодні завершення терміну перебування в ротах. Значна кількість засуджених спеціально скоювали нові злочини, як, наприклад, втечі або вбивства інших арештантів або унтер-офіцерів, для того, щоб термін перебування у фортеці було продовжено. Були і такі, які здійснювали убивства з метою бути засланими до Сибіру, у чому часто зізнавались. Щоб запобігти цьому, за наказом генерал-інспектора з інженерної частини, великого князя Михайла Павловича, було наказано приковувати таких злочинців довічно до тачки. Убивця з цією тачкою на ланцюзі працював, спав, ходив до лазні тощо. Зазвичай тачку приковували до ноги, а якщо убивця належав до касти архікаторжників, то йому ще й одягали кайдани на руки. Потрібно зазначити, що караульним було наказано заряджати зброю бойовими патронами у присутності арештантів перед супроводом їх на роботи. Після закінчення терміну перебування в арештантській роті засуджених, які зарекомендували себе з позитивного боку в очах адміністрації, переводили до військово-робочих рот інженерного відомства [6, с. 436].

Між тим офіцери, які служили в арештантських ротах, вважались на найнижчому щаблі військової ієрархії, навіть нижче офіцерів повітових інвалідних команд. Їм присвоєні були чорні мундири, без «витушки», зі срібними еполетами. Кожного зобов'язали у будь-якій формі носити з собою палицю. Незважаючи на те, що вони щоденно перебували в середовищі арештантів і часто ризикували своїм життям, начальство цих офіцерів ніколи не нагороджувало і з великим незадоволенням присвоювало більш високі чини. Офіцер, який за сімейними або іншими обставинами, влаш-

товувався на службу в арештантські роти, дуже часто, в якому чині розпочинав виконувати свої обов'язки, в такому і виходив на пенсію. Охочих служити в арештантських ротах з кожним роком ставало все менше. Щоб виправити ситуацію, було видано царський наказ, згідно з яким для офіцерів арештантських рот було встановлено лінію присвоєння наступного чину.

Перед початком Кримської війни у військових портах Севастополя і Миколаєва було 20 арештантських рот Морського відомства з номерами від 11 до 30-го, які підкорялись «Инспектору ластовых команд, рабочих экипажей и арештантских рот» контр-адміралу Метліну Н. Ф. У першій обороні Севастополя 1854–1855 рр. брали участь 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30 арештантські роти Севастопольського військового порту. Ними командували поручник Бондаренко А. С., штабс-капітан Пономарьов, штабс-капітан Коростильов Е. С., капітан Захаров, поручник Александров О., штабс-капітан Данилович С. І., поручник Петров, поручник Тарасов С. П., поручник Шеін В. О., капітан Андрузський Я. М., поручник Зайцев М. М., поручник Єрмоленко. Усього у цих ротах на початок першої оборони Севастополя перебувало 2 300 арештантів. На початку першої оборони арештантів морських рот почали масово використовувати під час будівництва укріплень, доставки боєприпасів на батареї, а також на роботах, пов'язаних з похованням загиблих. Потім поступово арештантів почали все частіше залучати до участі в безпосередніх бойових діях. До кінця першої оборони Севастополя в морських арештантських ротах, що перебували у місті, залишилось 70 офіцерів, 161 унтер-офіцер і солдат, та 1 026 арештантів. Крім них, у тилу для фронту працювали арештантські роти цивільного відомства, такі, наприклад, як Херсонська і Катеринославська, створені ще в 1834 році для будівництва набережної в місті Херсон. По закінченню Кримської війни, у кінці 1856 року, увесь особовий склад Севастопольських морських арештантських рот було амністовано і звільнено з військової служби з наступним наданням державної допомоги у виборі місця проживання і роботи [6, с. 500]. Під час ліберальних реформ Олександра II із заборотою тілесних покарань на флоті (у 1863 р.) арештантські роти Морського відомства були перетворені на військово-виправні роти, які, у свою чергу, у

1879 році було перейменовано у дисциплінарні батальйони, в яких могли утримуватись тільки військовослужбовці [7].

Висновки. Проведене історичне дослідження розвитку альтернативних покарань у Російській імперії у дореформений період дозволяє зробити певні висновки. У першій половині XIX ст. досить чітко було сформульовано основні правові положення, направлені на запровадження альтернативних видів покарань, пов'язаних з позбавленням волі. Ці установи одночасно використовували для послаблення навантаження на місця заслання (Сибір, Кавказ, Далекий Схід). Крім тюремного замку, держава використовувала військові поселення для осіб, яких засудили до заслання на каторгу, а також острожні тюрми – для осіб, які були засуджені до ув'язнення в арештантських ротах цивільного відомства. На певному етапі лібералізації пенітенціарної системи Російської імперії арештантські роти почали сприймати як надсуворе покарання для цивільних. Їх почали використовувати тільки для військових злочинців.

Список використаних джерел

1. Материали по вопросу о преобразовании тюремной части в России. Санкт-Петербург, 1865. 340 с.
2. Повне зібрання законів Російської імперії. Зак. № 19285. Санкт-Петербург, 1830.
3. Фойницкий И. Я. Тюремная реформа и тюремноеведение. *На досуге*: сб. юрид. ст. и исслед. с 1870 г.: в 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1898. С. 415–432.
4. Державний архів Полтавської області. Ф. 31. Оп. 1. Спр. 7, 123, 160, 162, 163; Галкин М. Н. Материали к изучению тюремного вопроса. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1868. 168 с.
5. Общая тюремная инструкция. Петроград: Тип. Петрогр. тюрьмы, 1916. 84 с.
6. Ядринцев Н. М. Русская община в тюрьме и ссылке. Санкт-Петербург: Тип. Моригеровского А., 1872. 720 с.
7. Пругавин А. С. Монастырские тюрьмы. *Право*. 1903. № 7. С. 433–445; № 14. С. 1018–1027; № 15. С. 1085–1091.

Любич А. А.

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ НАКАЗАНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX ВЕКЕ (СОЗДАНИЕ АРЕСТАНТСКИХ РОТ)

Исследование посвящено рассмотрению основных этапов становления системы уголовного наказания в призма уголовного законодательства Российской империи XIX в.

Сделан детальный анализ определений понятия альтернативных видов наказаний в уголовном праве Российской империи в XIX веке. Особое внимание уделяется анализу и сопоставлению альтернативных наказаний, их месту в иерархии наказаний, а также карательным составляющим альтернативных наказаний.

Раскрыты особенности назначения и исполнения уголовного наказания в виде отдачи в исправительные арестантские роты гражданского ведомства в Российской империи. Отмечено, что это было довольно суровое наказание. Одновременно имело место подробное его регулирование как в уголовном, так и уголовно-исполнительном законодательстве, что определенным образом усиливало правовые гарантии арестантов.

Ключевые слова: наказание, уголовная политика, виды наказания, гуманизм уголовного наказания.

Lyubych O. A.

ALTERNATIVE PENALTIES IN THE RUSSIAN EMPIRE IN 19 TH CENTURE

Research is devoted to the consideration of the basic stages of formation of criminal punishment system in terms of the criminal legislation of the Russian empire in 19 th century.

In the article the authors conduct a thorough analysis of the definitions of alternative types of punishments in the criminal law of the Russian empire in 19 th century. Special attention is paid to the analysis and comparison of alternative sentences, their place in the hierarchy of penalties, and punitive components of alternative punishments.

The article describes the features of the destination and the execution of criminal penalties in the form of return to the penitentiary convict companies of civil authorities in the Russian Empire. It is noted that it was quite a severe punishment. At the same time there has been a detailed its suspension control ing both in the criminal and criminal-executive legislation, which in certain ways strengthened legal guarantees prisoners.

The reduction of the period of incarceration and early release from the convict labor gangs of civil authorities were a common practice for these places of detention, provided by a number of legal acts: the decree of 1834 "On determining the period of stay the vagrants in convict labor gangs of civil authorities in Novorossiysk region", 22 October 1836: "On the age of criminals, awarded, instead of referring to the settlement, to return in the military service", the regulation on 15 August 1845 "On the correctional convict labor gangs of civil authorities, decrees April 17, 1863 "On some changes in the present system of criminal and correction penalties", October 19, 1863.

The decision was made by the head of the department and submitted to the trustees committees for final decision. The reduction of the prison term used as an exceptional measure to reduce the contingent of places of detention.

Key words: punishment, criminal policy, punishment types, humanism of criminal punishment, criminal and executive legislation.